

Utazás mélységek és csúcok között

Sulhóf József

Hosszú volt az út, messze világba mentem és istenek között jártam az Olymposon, a Korinthosban, az Akropolison és Apollón csodás szigetén, Rhodoson, hogy eljussak oda, ahol a sok istenből az egy Isten született, és ahol most egy külön istenség felett ítélkeznek, olyan isten felett, akinek bosszúálló tollvonására, telefonszavára emberekkel telt vonatok indultak el állatinál borzalmasabb zsufoltságban, táborok felé, amelyekben nem az életre gyűjtötték össze és őrizték az embereket, hanem a halálra, dicstelen, céltalan, értelmetlen és semmit sem teremtő halálra. Hosszú volt az út, de jó hogy ilyen hosszú volt, mert nagyon mélyre kellett merülni az embertelenség hullámvölgyébe, olyan mélyre, ahol még senki, soha azelőtt nem járt, és ahol az összecsapó hullámokban hatmillió emberélet semmisült meg, és csak egyetlenegy jutott fel a hullámhegyek tetejére, hogy diadalmasan tekintsen le a mélybe.

Adolf Eichmann, Adolf Karl Eichmann fiát, hatmillió ember meggyilkolásával vádolják.

Nehéz felfogni, hogy ez valakinek a fia és volt anyja, akinek szoknyájába csimpaszkodott, aki melengette, oltalmazta, ha valaki bántani akarta, és felesége és gyermekei vannak, és egészen olyan jelenség, mintha ember volna. Nehéz felfogni a hatmillió gyilkosságot is. Nekem ez olyan nagy szám, hogy érzelmileg nem hat rám. Nem tudom, mennyi az, nem

tudom átérezni a mennyiségét. Szinte hidegen, rideg tárgyilagossággal nézem a számokat: ötvenezer innen, hatszázezer onnan... Nem mondanak semmit, nem érzem bennük, hogy egy-egy élet volt külön-külön valamennyi, jó és rossz tulajdonságokkal, hibákkal és erényekkel, bizakodással és tervezetésekkel... Csak mikor a varsói harcok-gettó Haifa-környéki muzeumban látok egy rendeletet: 88 *gyermeket deportálni Prágából*, akkor nézem végig az egyetlen vagonba zsúfolt öt-hat éves gyerekek útját. Három nap, három éjjel utaztatták őket élelem és víz nélkül alig százvalahány kilométerre, egy haláltáborba, mikor leszálltak, kihullottak az apró életek a vagonokból, akkor apró kezükkel maguknak kellett megásniuk, kikaparniuk a sirt, ahova azután a gépfegyverek nyomán behullottak, hogy mindörökké eltűnjenek egy olyan világból, amely így bánt az apró gyerekekkel; vagy olvasom: a franciaországi elhurcolások idején a gyerekeket el kellett vinni, hogy ne zavarják a deportálás rendjét (a szavakat nem én állítottam így össze, a hivatalos német megfogalmazásból kölcsönöztem őket); kétezer gyereket vittek el, őket is három nap három éjjel utaztatták egyetlen szelet kenyéren, egy pohár vízen naponta: azután kiszálltak egy roppant nagy udvarban, és elindultak kivégzésükre. „A gyerekek nem sírtak — jelentette a hivatalos közeg. — A nagyobbak kézenfogták a kisebbeket. csitították, nyugtatták őket, és könnytelenül. haláliskoly nélkül vonultak a ropogó gépfegyverek elé, és mind megsemmisültek...”

... akkor: ez az, amit már nehéz elviselni... Még a nácinémet hivatalos jelentés is feljegyezte, hogy: „A gyerekek nem sírtak, a nagyobbak kézenfogták a kisebbeket...” pedig a nagyobbak éppen úgy nem értették, mint a kisebbek, hogy miért kell az egyre magasabbá váló hullahegyre mászniok, miért nem lehetnek ők is felnőttek, akik majd palotákat építenek és úrhaiókon repülnek és csodákat érnek meg, mint a gyermekképzelt szerint minden felnőtt.

De jött a félelemben született valamennyi istenségnél hatalmasabb isten, az örület istensége, aki körül ezernyi kisisten dugta előre mind a két hegyes könyökét, hogy a közelébe férközhessen és kaszálthasson magának egy darabot az isteni jogok közül. Rhodos mítoszához tartozik, hogy Zeusz szétoztotta a Dekanesos tizenkét szigetét az istenek között, és Apollónról megfélemedezett: Apollón azután Rhodost választotta magának, és a szépség csodaszigetévé tette. Eichmann Adolf a zsidóirtás szigetét választotta magának a Hitler-Zeusz által szétoztott szigetek közül, és a borzalmak emlékszigetévé tette. (Hányszor írtam le már a szót: borzalom, bányféle vonatkozásban, pedig csak most tudom, mit jelent!)

Tizenöt évig sikerült bujkálnia, tizenöt évbe telt, mire nyomára akadtak, elrabolták, és Izraelbe, ebbe a mindössze tizenhárom éves és mégis ötezer éves országba vitték, hogy ítélkezzenek felette. Kínosan vigyáztak arra, hogy bántódása ne essék, hogy a bosszú érzelmei, a borzadály, az elveszett hozzátartozók miatti keserűség el ne érhesse. Azután vadonatúj ruhát adtak rá, új fehérműt vettek neki, hogy ne látszon szánalmasnak, ne gyűrött rabruhában üljön a közönség előtt, és átlöhetően üvegkalitkába tették, hogy senki hozzá ne nyulhasson. Amikor szívrohama volt, a legkiválóbb tudós professzorokat hívták el hozzá. Mert nem szabad olcsón meghalnia, nem szabad megszöknie a felelősség alól. Végig kell ülnie egy tárgyalást, amely lassú menetben hónapokig eltart, de amelynek lényegtelen, apró részlete csak ez az Eichmann Adolf, aki egyetlen apró kis életével úgysem fizethet hatmillió életért. De ő a jogcím, hogy ítélkezzenek egy rendszer felett, amely azzal indult világhódító útjára, hogy kiirt minden népet, amely útjába áll, és elsőnek a zsidókkal számolt le: hogy ítélkezzenek egy rendszer felett, amely semmibe vette az emberéletet, a más ember életét; és kétezer év után először ítélőszéket tart-

hassanak az antiszemitizmus racionális és irracionális elemei és jelenségei felett. Eichmann csak cégér, bár nem lényegtelen jelensége annak az egész forgatagnak, amelyben a hatmillió ember epusztult, és a hatmillió nema vádló nevében az ügyész kiáltotta oda: j'accuse!

Nem lényegtelen jelensége, csak érthetetlen jelensége a világnak. Nekem, s mind az ötszázunknak, akik ezért a pillanatért vállaltuk a bonyolult utazás hányattatásait, a kényelmetlenségeket, a tenger vagy felhők szeszélyeit, a legsúlyosabb pillanatunk volt az, mikor Eichmann először lépett be a tárgyalóterembe, hogy feleljen a bírák kérdéseire. Elképedtünk, elakadt lélegzettel mereszgettük szemünket, nem akartunk hinni szemünknek. Ez az ember volt az?! Középtermetű, majdnem alacsony, arcvonásai élesek, nagy csontkeretes szemüvege mögül közönyösen néző szeme, kopaszodástól megnőtt homloka, koponyáján hátul tonzúra-szerű tar feje egy vasárnapi ünneplőbe öltözött, nem nagyon értelmes kishivatalnokra vall. Be kellett hunynom a szemem, és elképzelnem ezt a fejet egy elegáns szabású, kitüntetésektől és halálfejes jelvényektől ragyogó fekete SS-egyenruha felett, amint pöffeszkedik és rettentően fontosnak érzi magát, hogy meglássam benne azt, akinek olyan nagy hatalma volt, hogy hatmillió embert küldhetett a halálba. És még így sem megy. Amióta pedig hat kötetben megkaptuk Eichmann egész vallomását fényképmásolatban, és a hat kötetben nem találtam egyetlen épkezláb mondatot, gondolatot, kerek egészként elmondott részletet, hanem a félműveletekre annyira jellemző elkalandozásoktól tarkállik a sokezer oldal, amióta magnetofón szalagról hallgattam a vizsgálóbíró előtt tett vallomását, amelyben egyre visszatér egy felvett hang, a rossz dilettáns színészek hamis hangsúlya, zürzavaros pátosza, s befejezetlen mondataiból árad a magát értelmesen kifejezni nem tudó, tanulatlan, látszattműveltség után kapkodó kispolgár fontoskodó magatartása, másoktól átvett gondolatkörének, kifejezésmódjának megnyilatkozása. azóta még kevésbé tudom elképzelni, hogy ennyi szürkesség akkora fényhez juthatott. Kifejezéseiben hemzsegnek a nácifasiszta szónymorítások. Ez nem Goethe, Lessing, Heine, Marx, Thomas Mann nyelve, ez a műveletlenség, a fogalmi zavarok, a furcsa korlátoltság nvelve, tele szóvicomákkal, szóficomokkal, azzal az árulkodó nyelvi kacskaringósággal, amely az egész rendszert, az eichmannok véres, gyilkos rendszerét jellemezte.

Csak ebben a zúgóagyú nyelvben születhetett meg az, hogy egy kifejezésen lovagol: parancsra cselekedett. Ez a védekezés, és ezzel azt akarja mondani, hogy mást nem tehetett, hiszen ha nem hajtja végre a parancsot, őt intézik el, és akad más, aki engedelmeskedik. Az a kényelemszerető világ, amely irtózik az Eichmann-pertől és azt vallja, hogy kár felkavarni a szenvedélyeket, minek ilyen régi dolgokat firtatni — ez a puha karosszékekbe süppedő szemlélet szívesen elfogadja ezt a védekezést, noha ezzel a gondolat is jár, hogy hát először ki kellett érdemelni azt a kegyet, hogy ilyen parancs végrehajtását reabízzák. Obersturmbannführer volt, ami alezredesnek felel meg, csakhogy a Geheime Staats Polizei felette állt mindennek és mindenkinek, reszkettek tőle még a hatalmasságok is, és nyaklód nélkül teljesítették a parancsokat, amelyeket eichmannok osztogattak, akkor is, ha tábornoki rangban voltak. Eichmann osztályfőnök volt egy hierarchiában, amelytől egy kicsit még a Hitler körüli félistenek is féltek. Nem volt hát kistisztviselő, aki csak megkapta a parancsot, és végrehajtotta, hanem megbeszéltek, megvitatták vele az intézkedéseket, beleszólhatott abba, amit végre kellett haitania.

Viszliczeny, Eichmann közvetlen munkatársa és személyes jóbarátja — persze a nácifasiszta bizalmasság határáig —, Vizslíczeny, akit 1947-ben Pozsonyban kivégeztek, habár aianlkozott, hogy ha még egy ideig életben hagvják, felkutatja és kiszolgáltatja Eichmannat, azt vallotta, hogy

Himmler csupán szóban közölte Eichmannal: A Führer elérkezettnek látja az időt a zsidóság végleges felszámolására. Amikor Eichmann ezt elmondta neki, Viszliczeny rémülten jegyezte meg: Az isten szerelmére, csak így ne bánjanak velünk is a háború után! Hiszen ez milliók halálós ítélete! Erre Eichmann azt mondta: Ne legyünk szentimentálisak.

És nem volt szentimentális. Maga is vallotta, hogy neki a Führer szava parancs és törvény volt. Soha törvényes rendelkezést az emberirtásra nem kapott, az egész gyilkos szervezetet erre az egyetlen szóra építette, hiszen ez úgymint benne volt a nürnbergi törvényekben. Ez az egyetlen mondat elég volt neki ahhoz, hogy teljes buzgalommal hozzáálljon a haláltáborok szervezéséhez. Új fajtája a tömeggyilkosoknak, olyan, aki maga sohasem vett részt a gyilkosságokban, csak írásztal mellől, írásban vagy telefonon intézkedett, és egyetlen szava elég volt, hogy vonatok induljanak el vagonokba zsúfolt emberekkel, akiknek sem ülőhely nem jutott, sem legegyszerűbb testi követelményeikről nem gondoskodtak, vagonok, egész vonatrakományok indultak el élő emberhússal, hogy Eichmann külön módszereivel élettelen tömegekké változzanak. A módszerek változtak. Eleinte agyonlőtték az odahurcolt embereket, egyre több érkezett, és egyre nagyobb iramban kattogtak a gépfegyverek. Volt egy júniusi nap, amelyen tizenhét ember lőtték agyon. Ez volt — saját sportszavukkal — a csúcsteljesítmény. De Eichmann az áldozatok sora nem agasztotta. A hóhérok féltette. Jelentéseiben aggódott, hogy elállatiasodnak, vérengző vadállatokká zülленek, mert lelkileg nem tudják elviselni a tömegmészárlást. Humánusabb módszereket keresett, nem az áldozatok, hanem a hóhérok miatt. Akkor tért át a gázkamrákra.

Maga nem bírta a vért látni, ha megvágta kezét, rosszul lett, ha csirkevért látott, rosszul lett, és ebben a rosszulletben nem ismert fokozatokat. Ugyanígy lett rosszul, amikor Auschwitzban akartalanul végignézett egy tömegkivégzést. Ugyanígy lett rosszul és hányt, amikor a halottakamrák helyett a villanyrostélyvon égetést elfogadta, persze látatlanban, azután autóba véletlenül egy kétszáz méteres gödör mellett gördült el, amelyben meztelen, roston sült embertestek hevertek: a látvány annyira megviselte idegeit, hogy utána a tizenkét órás úton egy szót sem szólt sofőrjéhez. De visszaérkezve hivatalába, az elintézésre váró aktákat nyugodtan aláírta, telefonon nyugodtan intézkedett, és nem lett rosszul attól, hogy ezekkel az intézkedésekkel újabban ezer, tízezer, százszor vagonba zsúfolt embert indított el a rosszulletét okozó rostélyvok felé.

Ha vannak zavarok ebben a lassú menetű tárgyalásban, ha a törvényszakaszok útvesztőjében hézagok mutatkoznak, ez onnan van, hogy nem volt még a világon törvényhozó, akinek eszébe juthatott volna, hogy valaha olyan gyilkos kerül az ítélőszék elé, aki hatmillió embert gyilkolt meg. Sajátkezűleg — amennyire tudják — csak egyet, egy szerencsétlen kis zsidófiút vert agyon, mert a kiéhezett gyerek éppen Eichmann budapesti villájának kertjébe mászott be szilvát lopni. A néhány szem szilváért sajátkezűleg agyonverte a gyereket. Ő, aki rosszul lett, ha vért látott. Ő, akit Viszliczeny, személyes jóbarátja, egészen úgy írt le, amilyennek én is láttam a tárgyaláson: gyáva, babonás, félművelt, nagyon félt a zsidók bosszúálló istenétől, és előre fedezni akarta a hátát, minden intézkedését aláíratta vagy ellenjegyeztette feletteseivel, mert már akkor felkészült arra, hogy egyszer talán védekeznie kell, és akkor majd azzal védekezik, hogy parancsra cselekedett: és mégis annyira túlbuzgó volt, hogy felettesei is megrótták érte, Ribbentropp külügyminiszter többször közbelépett Himmlernél miatta, mert nemzetközi bonvodalmakat támasztott túlkapásaival, még Himmlerrel, a hatalmas Himmlerrel, legfőbb közvetlen főnökével is szembeszállt, amikor ez utasította — a hírhedt Bernadotte-tárgyalások idején —, hogy szüntesse be a vérengzést; Eichmann

akkor írásbeli parancsot követelt, és amíg az írásbeli parancs késett, az alatt még sietve elintézte a néhány száz ezer — utolsónak — maradt magyarországi zsidót. Nem, nem egyszerű, igyekvő buzgó kis tisztviselő volt Eichmann, noha most vallomásában — ismétlem, mint rossz műkedvelő színész — ezt a szerepet játszotta meg, tetette magát, hogy a részletekre már nem emlékezik, hiszen emlékezetében is *ad acta* tette mindazt, ami történt, a többi, a felelősség, nem tartozott és nem tartozik rá. Rossz színész, nem tudja végigjátszani a szerepet, minduntalan kiesik belőle, és vinnyogó, életéért reszkető gyáva féreggé válik, akinek az agya abban a pillanatban vált, amint a nem-émlékezésben valamilyen veszélyt érez. És így mégis kialakult ennek az új típusú tömeggyilkosnak az igazi képe: maga teremtette, szervezte hivatalát, kivégzési szervezetét, maga léptette elő magát tömegmészárlási főparancsnokká, maga adott parancsokat magának, és mindezzel újabb érdemeket akart szerezni, hogy még hatalmasabb legyen, még fontosabb személyiség a gyilkosságok rendszerében. A legolcsóbb népszerűséget választotta, alig hatmillió életbe került, de a német területeken évszázadok óta nagyon népszerű volt a zsidókérdés, nagyon gyorsan és könnyen lobbantak az antiszemita kilengések, hatalmas irodalma — sőt szakirodalma — volt a német antiszemitizmusnak, és Eichmann egy olyan rendszerben könyökölte ki magának nagyhatalmú hivatalát, amely a német antiszemitizmus egészen irracionális elemeire számított uralmában. Kezdetől fogva ideológiájába fűzte, azután alaposan kiaknáztta vagyonszerzésre, fosztogatásokra, tömeggyilkolásra és — ahogyan ezt Eichmann is vallotta — arra, hogyha valahol nyikorgott a náci-fasizmus szekere, csak rágvújítottak az antiszemitizmus nótáira, és egyszerre elterelték a figyelmet a nagy veszteségekről, Sztalingrádról és mindenről, ami a német népnek a hitleri új európai rendbe vetett hitét megingathatta volna.

Persze szó sincs róla, hogy ez csupán zsidókérdés volt! (Milyen relativ minden! Ez a csupán hatmillió halottat takar — de nem fed!) A zsidók csak a legszétszórtabbak voltak, legkönnyebben fosztogathatók, asszimilációjukban a legkevésbé ellenállóak, a gazdag zsidó semmi közösséget nem érzett a szegény zsidóval, és amíg pénzzel győzte, addig azt remélte, hogy csak a szegény zsidót ütik majd, reá már nem kerül sor. Azt mondta nekem egy jeruzsálemi egyetemi hallgató: „A mi nemzedékünk nem érti ezt az Eichmann-pert, és soha az idők nemzedékének nem bocsátja meg, hogy egy ilyen Eichmann létezhetett. Ha a zsidók, akár olyan szétszórtan és egymástól függetlenül, fegyvert ragadtak volna ott, ahol éltek, mind egyszerre, a huszonöt európai országban, akkor sem halhatott volna meg több hatmilliónál, és könnyebb lett volna meghalni fegyverrel kézben, mert legalább nem haltak volna meg olcsón.” Ez az egyetemi hallgató, aki az egész mai izraeli fiatalság nevében beszélt, nem tudja fel-fogni, hogy a zsidó asszimilációban elveszett minden nemzeti összetartozási érzés és gondolat, és ezzel minden erő, hogy visszaüthessenek, nem érthette meg, hogy saját nemzeti érzéseikben meggyalázottan, lelkiileg összetörtén, megszűnt az emberekben az életösztön, elsorvadt az ellenállóképesség, és kivészett a lelkekből a lelkekből az emberi méltóság, amely a fegyverrel a kézben megvárt halált választja a vágóhíd helyett. És mégsem csupán zsidókérdés ez a per, nem a zsidóirtásért felel Eichmann a rendszere képviselőjében, mert a zsidóság csak az első lépés volt, és a rendszer kimondta, hogy kíméletlenül kiirt minden népet, amely útiát állja terieszkedésének (a hitleri élettér megteremtésének) és világmeghalának, és efelől nem is hagyott kétséget, akadt elég Artukovića ahhoz, hogy például nálunk hatszáz ezer embert lemészároljanak — a harcban elesetteken kívül —, akik közül ötvenezer volt a zsidó és ötszázötvenezer nem-zsidó, hogy a szlovén elhurcolásokról és széttelepítésekről ne beszéljünk.

A jeruzsálemi perben ugyan főként a zsidókérdésről, a zsidók kiirtásáról beszélnek, mert ez az egyik főérv, hogy Izráelben, tehát a bűntény elkövetése után keletkezett államban ítélkeznek a gonosztevő felett, ennek ellenére a félig kimondott szövegben minduntalan felbukkannak olyan részletek, amelyekben a kapitalizmus ítélkezik a kapitalizmus felett. Kénytelenek — óvatos, forró kásaként kerülgetett, nagyon diplomatikus és választékos szavakkal — arról is beszélni, hogyan telepedett be Ford, a vagyonsbuktott Opel-műveket megvásárló General Motors és a többi óriástőke a hitleri Németországba, hogyan erősítette a harmadik birodalmat a kommunizmus ellen, ugyanakkor mindezzel elősegítve azt is, hogy a menekülő vagy termelékenységében megállított zsidó tőkét pótolják, és a fasizmus erősödését, beleértve a zsidóirtást is, elősegítsék. Noha a zsidóüldözéseket, habár a nyugati óriástőke már akkor látta, hogy nem állnak meg a zsidóüldözéseknél, hanem a többi népet is sorra veszik, figyelmeztetésnek is vehették volna, hogy a náci fasizmus majd visszaüt és támogatói ellen fordul, kommunistaellenes reménységeiktől elvakultan csak a Szovjet Szövetség elleni ütőerőt látták meg a fasizmusban, és ezért a Eichmann-perben most kénytelenek, sokszor marxista kifejezésekkel, megbélyegezni a tőkésrendszer közepette a tőkés rendszert, amely megszülte és felnevelte a fasizmust, és újból és újból meg fogja szülni más és más formákban.

Azáltal, hogy a fasizmus felett ítélkeznek a jeruzsálemi perben, a per kortörténelmi okmánná válik, kiesik az újságszenzációk érdeklődési köréből, és egészen más rendeltetést tölt be, olyan rendeltetést, hogy Eichmann sorsa és az, hogy a tárgyalás a végtelenségig elnyúl, egészen lényegtelenné válik. Kétezer év után a szétszóródott zsidóság, két évezred bűnbakja, újra erőre kapott, hogy támadva védekezzék az antiszemitizmus minden vádjá ellen, minden racionális és irracionális jelensége, oka, alapja, célja, értelme és értelmetlensége ellen. Eddig csak színtelen, szürke jogi vitákban bukkantak fel részletek, amelyek — egy kissé még köntőrfalazva — az antiszemitizmus eleven csíráit firtatták, a jordáni Jeruzsálemben élő főmufti Eichmannal folytatott tárgyalásain keresztül az Izráelt körülvevő antiszemita világ képét mutatták meg, amiben az a furcsa, hogy egy másik szemita nép antiszemitizmusát bélyegezi meg. Az irathalmazban azonban már töméntelen adat van arról, amit Izráel a legfontosabbnak tart ebben a perben. Hiszen a hatmillió halottat nem támaszthatják fel, Eichmann egyetlen életével, nem fizethet bűneiért, bosszúállásról — noha akadtak véres szájú újsággilengések — szó sem lehet, amikor egyetlen szál vádlott ül egy üvegkalitkában, de arra jó ez a per, hogy magában a kétfélmillió izráeli lakosban megerősítse az erő tudatát, s figyelmeztesse a világot, hogy az újra és újra fellángoló antiszemitizmus korszaka lassanként mégis lejár. Az élők erősebbek a gyilkosoknál, a mestersegesen szított gyűlölködéseknél, fel tudnak támadni olyan tömegsírokból is, amelyekbe hatmillió halottat temettek, és a faji gyűlölködések izzásából csak vérontás következhet, megsemmisíteni az élőket nem lehet.

Ezt akarja a világ elé tární a per, amely a lappangó vagy olykor nyíltan fellángoló zsidógyűlöletet is odaültette Eichmann mellé a vádlottak padjára, és ezzel minden fajgyűlöletet pellengére állított, hogy a gyűlölködések lényegét, okát feltárja. Azt senki sem reméli, hogy évezredek óta begyökerezett tévhiteknek egyszerre végeszakad, boldog fogalmak egyszerre eltűnnek, és a zavarosban halászók, akik még mindig nagy halakat tudnak kifogni a zavarosból, feladják a bajkeverés mesterségét pusztán azért, mert egy jeruzsálemi per aktáiban megbélyegezték őket. De egy fiatal ország egész létezésével, nagyszerű elevenségével, teremtő erejével feltámad a gyűlölködés félrevezetése ellen, a vakság ellen, és ez ma, abban a pillanatban, amikor a gyarmati népek egymás után válnak önál-

lökká, figyelmeztető szó lehet mindazoknak, akik gyűlölködést szítanak. Eichmann védője ugyan a fejetetejére állította a tételt, és arra figyelmeztetett, hogyha Eichmann felett ítélik, tehát ítéliknek egy hatalmasság ellen, aki, míg hatalmon volt, irtotta azokat, akikkel hatalmaskodhatott, ezzel nagyon veszedelmes példát mutatnak a felszabadító gyarmati népeknek és esetleg azoknak is kedvük támad, hogy ítéliknek emberirtó gyarmattartóik felett. Csakhogy ez igazán a fordítottja annak, amit az emberi értelem következtetésekben levonhat egy Eichmann-perből. És ha a gyarmati népek sorsára visszagondolunk, a rabszolgarendszere, az embertelen kizsákmányolásra, amibe naponta ezrek pusztultak bele, azt sem mondhatjuk, hogy kevesen voltak az eichmannok. Mégis, józan ésszel, a figyelmeztetést kell, hogy meghallják azok, akiket illet, és ez is egyik fontos jelentősége ennek a régi Jeruzsálem tőzsomszédságában, az új Jeruzsálemben folyó nagy pernek.

Egyszer majd, ha az emberiség megéri arra, hogy szembenézzen önmagával és felfogja bűneit, ha egyszer majd meakulpázva leszámol lelkiismeretlenségével, akkor itt, ahol vallások születtek, istenségek haltak meg, és a vallások, istenségek, hitek, emberségességek nevében több vért hullattak, mint amennyi embert pestisek, kolerák, himlők pusztítottak, hiteles okmány lesz majd arról, hogy az élet erősebb a halálnál, és az élniakarás minden gyilkos gyűlölködésnél. Ez a fiatal kis ország, amelyben ez a nagy per folyik, erőszakosan épül a sziklákból, kövekből, homokból, pusztaságból, megváltoztatja az éghajlatot, megteremti a ligetek pomráját, a termőföldek bujaságát, erőt gyűjt a lesóványodott, sorvadásra ítélt földből, és éppen annak az európai kultúrának teremtő erejét igazolja, amelyet a hitleri uralom végveszélyben látott és vad hordák embertelenségével védelmezett. A náci fasizmus azt állította, hogy Kelet felől veszedelem fenyegeti az európai kultúrát, és ennek nevében indult irtóháború, ennek nevében gyilkolt — többek között Eichmann által hatmillió embert —, és ezt a látszat-piedesztálra emelt kultúrát akarta fegyverrel, tűzzel, vassal, erőszakkal, minden európai kultúrát megtagadó vaksággal terjeszteni. Ez az új kis ország — minden belső ellentmondása, furcsasága és küszködésből támadt zavara ellenére — nem beszél az európai kultúráról, hanem élteit, fáival, bokraival, házaival újra és újra továbbtenyészti ott, ahol már a Kelet kezdődik, és az európai szellem előtt falak merednek az ég felé. A kétmillió lakos között csak hatszázezer európai van, az sem európai mesterségét űzi, hanem többnyire kétkézi munkát végez, és ebből a hatszázezerből is csak alig négy százezer az igazán európai, mégis a Levante után itt egy pillanatra sem érzi senki, hogy kiejtett Európából. A hetven országból összehordott népesség, a sokszínű, soknyelvű, ezernyi ősi szokást magában hordó, magával hozó lakosság hámulatos szövetségével átvette az európai műveltséget, és a megszelídült kurdisztáni rablók, yemeni rabszolgatartók, perzsiai szektások, afrikai feketék egész életét áthatja az a nemesebb, jobb, igazibb európai szellem, amelyről a Goethe nyelvét beszélő, de fel nem fogó Eichmannoknak fogalmuk sem volt. A gyűlölködés még sohasem teremthetett és nem védehetett meg kultúrát, pedig ennek az országnak belül, magában is ezernyi gyűlölködéssel kellett megküzdenie a széthullott nép összekerült részeivel, hogy építő erővé tegye mindazt, ami mégis, éppen a gyűlölet elől, erre a menedékhelyre hozta, erre a legszelesebb részén is alig nyolcvan-kilencven kilométer széles kis földnyúlványra hordta össze nagyon sokféle asszimiláció embereit. A rengeteg emlék még — minden szabály szerint — kötné a gondolatot, hiszen ez a föld tele van babiloni és asszír emlékekkel, itt vonult át az ősi hadi út Egvintom és Babilonia között, itt találunk a föld mélyén sok ezer éves ősi templomokat, több mint kétezer éves üvegtálat, itt van Nazareth, Genezareth, Carmel hegye, itt van Sodoma és Magdala, itt van öt-hatezer

év története, de nincs már ereje, hogy visszahúzzon, és az új nemzedékek nemcsak ebből tépik ki magukat, hanem abból is, hogy a régi nyomokba lépdeljenek.

Felix Salten tréfája az, ami itt él: 1925-ben írt a kibucokról, ezekről az idealista kommunista termelészövetkezetekről, és leírta nehéz paraszti életüket, ahogyan küzdenek a kövekkel teli föld mostohaságával, a nyolc hónapig esőt nem látó éghajlat keserveivel, a kapanyél keménységével, dolgoznak látástól vakulásig, holott azelőtt soha testi munkát nem végeztek. Este azután — írja valahol —, amikor fáradtan összeülnek beszélgetni, párhuzamot vonnak Bach és Beethoven között, Kant és Marx bölcseletéről vitatkoznak, elbeszélgetnek Anatole France regényeiről, Max Nordau legújabb könyvéről, már amiről parasztok ilyenkor beszélgetni szoktak... Ez él itt, ahol most Eichmann Adolf felett ítélkeznek, az európai látszatkultúrát gyilokkal védő látszat-kultúremberek felett ítélőszéket tartanak.

Maga a per kimenetele nem érdekes, ez a szembeállítás az, amiért érdemes volt elmennem oda, végigjárnom a hosszú utat a sok istentől, Zeusztól és az Olympustól, az Akropolistól, Parthenontól a jeruzsálemi Siratófalig, az emberi műveltség ezernyi emléke között megkeresni magát a műveltséget, azt, amely diadalmaskodott az eichmannok felett. Sok-sok villanását megtaláltam még ott is, ahol a vérontás eddigi, legnagyobb mestere áll bírái előtt, ahol a hűvös bírói agy le tudja küzdeni a bosszúállás ördögét és féken tudja tartani a visszaütni akaró öklöket.

Ami az emberben a legnemesebb, a legnagyobb eredmény, hogy hűvösen tárgyilagos tud maradni az embertelenséggel szemben, és érző meleg emberi szívet tud kitárni a szenvedők, a megpróbáltatottak felé, azt megtaláltam ezen az Eichmann-tárgyaláson, ezen az úton az istenek és emberek, rhodosi oleanderligetek és az élet nagy, nagy teremtményeie között, holott éppen ott jártam, ahol a történelemben legmélyebbre süllyedt szonostevő áll értetlenül mindaz előtt, amit lát. Érdemes volt, ezért érdemes volt elmenni oda. És érdemes volt hazajönni, ahol mindezt maunk is teremtiük, hogy elmondhassam: a gonosz mélységek felett újból és mindig diadalmaskodnak a csúcsok.